

HAYAL-QIZLAR LIRIKASINDA YAR KUTIW MOTIVI

(G.Dawletovnin «Senin dartin menen jasyman hayal» qosıqlar toplami misalında)

Mnajatdinova M.J.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710673>

Jahan ádebiyatında hám hár bir shayır dóretiwshiliginde ayırıqsha orın iyelegen muhabbat lirikası insan qalbinin en nazik hám iygiliqli sezimlerin júzige shıǵarıwshı ádebiy janlardın biri esaplanadı. Bul lirikalıq janr átirapında túrli motivler – ashıqlıq, sadıqlıq, arman, qızǵanısh, ayralıq, ushrasıw, yardı kútiw sıyaqlı temalardı óz ishine qamtıydı. Muhabbat lirikasındaǵı bul motivler ishki keshirmenin ránbareńligin ashıp beredi.

Qaraqalpaq ádebiyatshısı, professor Q.Járimbetov muhabbat lirikası haqqında tómendegishe pikir bildiredi: «Lirikalıq qaharmanın júrek sezimleri insangá tán tábiyiy (jınısıy) ishqının tiykarında payda boladı hám olar sırtqı dúnyawiy tásirlerdin nátiyjesinde etikalıq qásiyetlerdi, yaǵnıy, jámiyetlik tártiplerdin, úrp-ádetlerdin, insanıyılıq normalardin tásiiri nátiyjesinde, sonday-aq dúnyanı kórkem tanıwdın nátiyjesinde estetikalıq qásiyetlerdi iyeleydi. Ashıqlıq qosıqlarında lirikalıq qaharmandı adamǵa tán hasıl qásiyet bolǵan shın kewilden súyiw sezimleri biyleydi, ol sezimler qursawında boladı»[1, 106].

Ilimpazdın muhabbat lirikası haqqındaǵı pikiri G.Dawletovnin «Senin dartin menen jasyman hayal» (2001) qosıqlar toplamındaǵı lirikalıq qaharman obrazları menen únles keledi. Sebebi, lirikalıq qaharmanın sezimleri insangá tán tábiyiy muhabbat sezimi tiykarında payda bolıp, sırtqı dúnyawiy tásirler menen bayıp baradı. G.Dawletovnin «Izlemeske tózim joq», «Sezbedin be sen?!», «Kútermen janım», «Men ózińe ashıq bolǵan qusayman», «Qız saǵınıshı», «Kórinbes», «Taba almas», «Muhabbat», «Seni izleymen» h.t.b qosıqlarındaǵı lirikalıq qaharmanı ashıq bolǵan hayal, juwapsız muhabbat, yardı kútiw, saǵınıw, jalǵızlıq hám ayralıq sıyaqlı ishki keshirmeler menen duslasadı.

«Ádebiyattanıw atamalarınin orıssha-qaraqalpaqsha túsendirme sózligi»nde lirikalıq keshirme haqqında tómendegishe pikir bar: «Lirika sırtqı ortalıqtın tásirinen payda bolǵan quwanış, súyinish, qayǵı-hásiret, kóterińki hám t.b. sezimlerdi, tuyǵılardı, ishki keshirmelerdi, ruwxıy halatlardı, oy-pikirlerdi emocional qızǵınlı (tolqınlangan) sózler arqalı beredi. Epos hám dramadaǵı sıyaqlı lirikada da ádep-ikramlılıq, aqıl-násiyat (didaktika), ishqi-muhabbat, turmıs hám t.b. máseleler kóterile beriwı múmkin» [2, 114].

Lirikada keshirmeniń payda bolıwı lirikalıq qaharmannıń pikirine oy-qıyalına, sezimine hám kózqarasına túrtki bolǵan obyekt yaki waqıya menen tikkeley baylanıslı. Bul túrtki shayırdı qosıq jazıwǵa iytermeleydi. Mısalı, G.Dáwletovannıń «Kútermen janım» qosıǵında:

Báhár samalları ópse júzimnen,
Sıydamlanıp sabır, taqat tózimnen,
Juldız jansa kóziń be-dep súzilgen,
Jabıǵıp, janıǵıp kútermen janım [3, 13].

Shayırdıń bul qosıǵı súygen insanın intizarlıq penen kútiwshi lirikalıq qaharmannıń ishki keshirmeleri tiykarında jaratılǵan. Shuwmaqtaǵı «báhár samalları» obrazı lirikalıq qaharmannıń ishki sezimlerin súwretleydi. Ol sabırlılıq penen óz ashıǵın kútip, onıń qaytıwına úmit etedi. Sonıń menen birge, juldızlardı súyiklisiniń kózlerine uqsatıwı, onıń qıyallarında jasawı, sezimleriniń quwanış hám azap ortasındaǵı tártipsizligi muhabbat hám intizarlıq keshirmeleri menen tolıqtırılǵan. Bul keshirme ápiwayı uzaq saparǵa ketken ashıǵın kútiw obrazı emesligi anıq. Sebebi dáslepki shuwmaq «Qálbimniń kózi bar bir sırdı ańlar, Bayqadım tek emes sezimde jan bar» degen lirikalıq qatarlar menen baslanadı. Subyektiv qaharman súygen yarınıń qarasarındaǵı jılıwlıqtı qálb kózleri menen sezip onnan tek ǵana ashıqlıǵın, pinhani sezimlerin ashıq aytıwın kútedi. Qosıqtı aqırına deyin oqısaq, obyektiv qaharmannıń sırlı muhabbat sezimleri jasırın halında saqlanadı.

Shayırdıń «Izlemeske tózim joq» qosıǵı «Janım kútermen» qosıǵınıń mazmunlıq jaqtan dawamı sıyaqlı oqıladı.

Íshqı gúlخانında lawlap janarman,
Suwsız shólrirkegen gúldey solarman,
Farxadın izlegen Shiyrin bolarman,
Songı demde izlemeske tózim joq,
Jáne *báhár* keldi, onda óziń joq [3, 12].

Shayırdıń qosıqtı «Aytılmay bir sóziń lábińde qaldı» dep lirik qaharmannıń súygen yarına ayılǵan qatarı menen baslaydı hám onıń ne aytajaqlıǵı sırlı halında qaladı. Qosıqta dáslepki tórt shuwmaqtań aqırı «Jáne báhár keldi, onda óziń joq» qatarı menen juwmaqlanǵanlıǵı itibardı tartıp, qaytalawlar arqalı aradan jıllar ótse de ashıǵın tawa almaǵan subyektiv qaharmannıń ishki keshirmesi, yardı kútiw motivin jeteleydi. Qosıqta sońǵı shuwmaqtań aqırǵı qatarı «Sońǵı demde izlemeske tózim joq» dep tamamlanıp lirikalıq qaharmannıń súygen yarın kútip sharshaǵanlıǵı, sabırınıń tawsılǵanlıǵı seziledi hám ashıǵın ózi izlemesten basqa sharası qalmaǵanlıǵın aytpaqshı boldı. Shayır hárbir shuwmaqtaǵı «joq» sózi arqalı qosıqtaǵı ishki keshirmeni, kútiw motivin ashıp beriwge háreket etken.

Shayırdın dóretpelerin dıqqat penen oqıp atırǵan oqıwshı qosıqlar arasında izbe-izlikti, shınjırlıq baylanıstı kóre aladı. Bunday shayırdın jeke stiline tán bolǵan qásiyetler oqıwshını qızıqtırıp kitap oqıwǵa iytermeleydi. Yarın kútiwden, izlewden sharshaǵan lirikalıq qaharmannın obrazı shayırdın «Kórinbes» atlı qosıǵı menen dawam etedi. Qosıqta qaharman úmitsizlikke túsken halında súwretlenedi:

Janım janıǵadı hijran daǵında,
Ǵunshalar gúl ashpas kewil baǵında,
Jaslıǵım-altın *jaz* áyne waǵında,
Boz duman artınan aylar kórinbes.
Tuttay tógilermen usap *gúz*lerge,
Mın párshe kewilim seni izlewde,
Láyli bolıp shıǵar bolsam dúzlerge,
Meni kútip alar Májnun kórinbes [3, 16].

Shayırdın lirikasında yardı kútiw motivi lirikalıq qaharmannın obrazı qalıplesken áhmiyetli faktor esaplanadı. Joqarıda tallawǵa alınǵan qosıqlardıń izbe-iz orın alıwı, máwsimlerdiń insannın jas ózgesheligi menen salıstırılıwı – bulardıń bári sheberlik penen quralǵan. Shayırdın qosıqlarında yar kútiw motivi bir shuwmaq yáki ayırım qosıq qatarlarında emes, lirikalıq toplam boyınsha dawam etiwshi tiykarǵı sızıq (liniya) bolıp xızmet qıladı hám bul shayırdın aytıw ótiwge ılayıq qosıq jazıw sheberligi esaplanadı.

Ádebiyattanıw iliminde «motiv» termini menen birge «leytmotiv» termini de jiyi qollanıladı.

Leytmotiv (nemisshe «leitmotiv» – jetekshi degendi bildiredi) Muzikadan ózlestirilgen termin bolıp, avtor tárepinen ilgeri súrilgen hám pútkil dóretpelerge boylap qayta-qayta uqtırılǵan tiykarǵı pikir, jetekshi ideya. Lirikalıq hám liro-epikalıq shıǵarmalarda leytmotiv epikalıq dóretpelerge qaraǵanda ashıq hám anıq bolıp, hámme waqıt ayqın, anıq kózge taslanıp turadı [4, 87].

Leytmotiv shıǵarmanı túsiniwde tiykarǵı rol atqaratuǵın tayanısh sóz, sóz dizbegi, gáp, obraz yamasa syujet bólegi bolıp tabıladı, yaǵnıy shıǵarmanın ideyalogiyalıq emocional júgin eń kóp kóteretuǵın hám dóretpelerge tiykarında qayta-qayta tilge alınatuǵın element [5].

G.Dáwletovannın muhabbat lirikasına tán bolǵan qosıqlarında qanday da bir sırlılıq seziledi. Bunıń tiykarǵı sebebi – leytmotiv elementleri tek ǵana bir qosıq ishinde emes, bir neshe qosıqlarında qaytalanadı. Basqasha aytqanda, bul qosıqlardı bir-biri menen baylanıstırıp turıwshı element bar. Mısalı, «Izlemeske tózim joq» qosıǵın «Ayılmay bir sóziń lábińde qaldı, *Sır* bolıp qalǵannan aqılım laldı», «Muhabbat» qosıǵın «Kewlim *sırın* bildirmege batpadım», «Kútermen janım» qosıǵın «Qálbimniń kózi bar bir *sırđı* ańlar» hám «Sezbediń be sen?» qosıǵın bolsa «*Sırǵa* tolı názerińnen

jalınlı» degen qosıq qatarları menen baslaydı. Bul qosıq qatarlarındadı «sır» sóziniń úzliksiz tárizde tákirarlanǵanlıǵı dıqqatımızdı tartadı.

Shayır bul qosıqlarda jasırın bolǵan sırlı sezimlerdi, keshirmelerdi ashıwǵa háreket etken. Jáne de «sır» sóziniń tákirarlanıwı bolsa, bul qosıqlarda poetikalıq baylanıslılıqtı payda etedi. Bunnan tısqarı, bul qosıqlarda jaqın insanın kútiw, oǵan óz sezimlerin ashıq ayta almaslıq, jasırın sezimler menen jasaw sıyaqlı keshirmeler bar.

Joqarıda keltirilgen mısallardan kelip shıǵıp, leytmotiv tek ǵana sır saqlaw menen sheklenip qalmay, yardı kútiw ideyası menen baylanıslı ekenligi kórinip turıptı. Shayır shıǵarmalarında kózge taslanǵan bul ishki baylanıslılıq, sırlı keshirmeler oqıwshını ele de shuqır máni izlewge iytermeleydı.

Professor Q.Orazımbetov óziniń miynetinde lirikalıq qaharmanıń birden kózge taslanatuǵın eń birinshi oqshaw belgisi shayırdıń ishki keshirmeleriniń birinshi betten, yaǵnıy, lirikalıq «men» arqalı beriliwi, biraq bul men tek ǵana shayırga tiyisli bolǵan sezimlerdi sáwlelendiredi degendi ańlatpaydı. Sebebi, geypara shıǵarmalarda biziń kóz aldımızda lirikalıq qaharman turadı da avtor onıń «sayasında» qalıp qoyadı. Yaǵnıy, biz lirikalıq qaharman menen birge qıynalamız, birge quwanamız, ózimizdi shıǵarmanıń ishinde sezemiz. Ózimizde emcionallıq tásirde kúshlirek bayqaymız – dep jazadı[6, 24].

Álbette, G.Dáwletovanıń ashıqlıq qosıqlarındaǵı lirikalıq qaharmanı muhabbat temasında áwmeti júrispegen súygen yar obrazında súwretlenedi. Sebebi olardıń ashıqlıǵında bir táreplilik bar. Súyilgen yar obrazı joq. Shayırdıń qosıqların oqıǵan kitap oqıwshı lirikalıq qaharman menen birge qıynaladı, sonıń menen birge onıń muhabbatına sadıq ekenligin de seze aladı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, G.Dáwletovanıń muhabbat lirikasında yar kútiw motivi jetekshi orın iyeleydi. Shayırdıń qosıqlar toplamındaǵı lirikalıq qaharman obrazı insan qálbiniń eń názik sezimlerin súwretley alǵan. Qosıqlarda yar kútiw, sezimlerin ayta almaslıq, kútilmegen juwapsız muhabbat sıyaqlı ishki keshirmeler poetikalıq qurallar arqalı sheberlik penen dóretilgen.

Shayır lirikasında leytmotivler tek ǵana bir qosıq átirapında emes, bir neshe qosıqlarında tákirarlanıp, óz ara baylanıslılıqtı payda etedi. Bul kitap oqıwshını ele de tereńirek oylanıwǵa, qosıqlar arasındaǵı logikalıq hám poetikalıq baylanıstı seziwge iytermeleydi. Lirikalıq qaharman bolsa oqıwshını ruwxıy tárepten tásirleńdiredi.

Juwmaqlap aytqanda, shayırdıń ózine tán ádebiy stili menen hayal-qızlar lirikasında yar kútiw motivi názik hám tásirsheń tárizde jaratılǵan. Onıń qosıqları insan qálbiniń keshirmelerin túsindiririwi, poetikalıq ózgesheligi hám obrazlılıǵı menen ajralıp turadı.

Ádebiyatlar:

1. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. Монография. – Нөкис: 2004.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1994.
3. Дәўлетова. Г. Сениң дәртиң менен жасайман хаял! – Нөкис: 2001.
4. O‘rayeva D., Quvvatova D. Jahon adabiyoti terminlarining qisqasha izohli lug‘ati. – Toshkent: Navro‘z, 2019.
5. Vikipediya, Azərbaucan ədəbiyyatı.
6. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем изленислер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.